

YU ISSN-0352-5724/UDK 801(05)

ЗБОРНИК

МАТИЦЕ СРПСКЕ
ЗА ФИЛОЛОГИЈУ И ЛИНГВИСТИКУ

XLIII

ПОСВЕЂЕНО
ПРОФЕСОРУ ДР ДРАГОЉУБУ ПЕТРОВИЋУ
ПОВОДОМ 65-ГОДИШЊИЦЕ ЖИВОТА

НОВИ САД
2000

НАПОМЕНЕ О ЈЕЗИКУ НАЈСТАРИЈЕГ СРПСКОГ ЧЕТВОРОЈЕВАНЂЕЉА

ДИМИТРИЈЕ Е. СТЕФАНОВИЋ

UDC 091=861,,12*

Од ранијих споменика српске писмености сразмерно недавно је скренута пажња на Рашкохиландарско четворојеванђеље из друге четвртине XIII века, које се чува у рукописној збирци Манастира Хиландара под бројем 22 (Рх).¹

О главнини ортографско-језичких црта тог споменика установљено је да у основи има српскословенска обележја са малобројним одступањима, а лексичке и текстолошке особине чине га једним од значајних споменика старе српске писмености.²

На основу детаљнијег прегледа рукописа навешћемо неке од оних правописних и језичких особина које не спадају у главнину српскословенског изражајног система. Оне су се, с једне стране, утврдиле или развиле под утицајем српског народног језика (или су директно преузете из њега), али нису постале системске. С друге стране, у неким цртама јављају се примесе из система или узуса других ранијих или каснијих редакција старословенског језика. Њиховим коришћењем манифестује се јединство надредакцијског црквенословенског језичког израза у време стварања текста Рх.³

У првој половини XIII века, када је Рх састављен, српска писменост била је у формирању, недостајало је доста системских решења, а самим тим и могућности за кодификацију. За изражавање истих садржина користила су се разна паралелна средства, или су иста средства била вишезначна и њихова примена често није била устаљена. У црквеној књижевности та нестабилност била је још изразитија због директног утицаја предлога који нису имали српскословенска обележја, већ су по ортографији и језичком изразу припадали старословенској или некој од црквенословенских редакција. Рад на мењању таквог стања највише се приписује светом Сави и његовим сарадницима.⁴

¹ *Изложба српске писане речи*, /Каталог/, аутори; Б. Стипчевић, Л. Цернић, Д. Синдик, К. Мано-Зиси. С. Ђурић, мр М. Живанов, Св. Неђић, Београд 1973, 18.

² М. Пешикан, Г. Јовановић, *Текстолошки састав и основне одлике текста најстаријих српских четворојеванђеља*, Јужнословенски филолог, XXXI, Београд 1974—1975, 23—53.

³ Неке од тих црта већ се спомињу или анализирају у наведеном раду М. Пешикана и Г. Јовановић (н. д., 24—26, 29).

⁴ А. Белић, *Учешће св. Саве и његове школе у стварању нове редакције српских ћирличких споменика*, Светосавски зборник, 1, Београд 1936, 210—276; П. Ивић, *О језику у сјисима светиоџ Саве*, Сава Немањић — Свети Сава, Београд 1979, 167—175; О. Недељковић, *Свети Сава и рашка правописна школа*, Сава Немањић — Свети Сава, Београд 1979,

Од особина које нису системски обележиле српскословенски језички израз у Рх се јављају:

1. Замена ы са и и нешто чешћа обрнута замена тих графема потврђене су у мањем броју примера: мѣстѣна 8', скрѣвѣаѣте 9', лѣсы 12', поустѣны 54, книжѣны 51', с ѣмыъ 58, ы (ак. једн.) 5, прѣды 17, воы (дат. једн.) 120, покрѣвати сѣ 13 и др. Примећује се тенденција писања ы после палаталних л и н, чега има и у каснијим српскословенским рукописима. Промена ы у и потврђена је већ у Маријином јеванђељу; уз одређена ограничења (углавном положај после к, г, џ) карактеристична је и за Мирослављево јеванђеље, као и за поједине писаре Вукановог јеванђеља, нарочито за четвртог.⁵ Архаична промена ры у ри у старословенским споменицима (Савина књига и Супрасаљски зборник),⁶ као и у Мирослављевом и Вукановом јеванђељу, донекле се чува и у Рх.⁷

2. Промена почетне групе вь- у оу- је сразмерно ређа: оу (ум. вь) 10, оутори 39 (али и вьтороую 119'), оуторицю 48, оузвѣстити 53, оуѡроужь сѣ 115 и др. Обратни примери, у којима почетно оу- прелази у вь-, чешћи су у Мирослављевом јеванђељу и код четвртог писара Вукановог јеванђеља, а у његовом другом делу су ретки; у Рх нису уочени.⁸ Могуће је да је та појава била током редиговања текста Рх свесно и доследно отклањања, или је уопште није било, као што је нема ни у сачуваним старословенским текстовима, где је прелазак вь- у оу- већ потврђен у Маријиним јеванђељу, као једна од најраније записаних штокавских особина.

3. На месту старословенских полугласника, у духу српскословенске ортографије, Рх најчешће има њ, што је системска појава. Знак њ се у јаким положајима, уз одређене изузетке, добро чува, али се у слабом положају у средини речи више пута губи: вси 16', домашѣны 17, благовѣстѡують 18, кто 18', книжѣны 51', всѣи 51', вышѣго 52, зрѣштѣ 52, нижѣго 52, двѡи 52', соубѡтѣны 52', стѡорѣмиъ 53, тьмѡоую 143', всѣми 146, кдѣ 174 и др. Више од наведених облика јавља се већ у старословенским споменицима,⁹ али је овој појави неоспорно допринео и изговор у српском народном језику.

4. Прво лице јединине презента глагола ѣсмь може имати њ на месту секундарног полугласника, између два сугласника од којих је други по реду сонант: ѣсмь 26, ѣѣсмь 26. У трећем лицу презента истог глагола, поред стандардног ѣстѣ, изузетно се јавља и ѣ (нпр. 62). Српскословенски облик ѣсмь добија секундарни полугласник под утицајем изговора у народном језику (сам, јесам), а пример ѣ преузет је из тог језика. Мали број тих облика асоцира на стање у другом (Симеоновом) делу Вукано-

177–188; П. Ивић, В. Јерковић, *Правѡис срѣскохрѡвѡйских ѣирилских ѡвѣља и ѡисама XIII и XIII ѡека*, Нови Сад 1981, 210–213.

⁵ С. Куљбакин, *Старословенска ѡрамаѣика*, Београд 1930, 20; Ј. Врана, *Вуканово јеванђеље*, Београд 1967, 44–46.

⁶ С. Николић, *Старословенски језик*, I, Београд 1991, 64.

⁷ Ј. Врана, *н. д.*, 44.

⁸ Ј. Врана, *н. д.*, 46, 53.

⁹ О овој појави у Рх и више других споменика уверили смо се увидом у грађу Речника српскословенских јеванђеља, која се налази у просторијама Института за српски језик у Београду.

вог јеванђеља, али тамо (и у првом и другом делу) више је разних примера из презентске флексије,¹⁰ а у Рх је та флексија више нормативна.

5. Придевска, односно заменичка промена у генитиву једнине мушког и средњег рода, уместо нормативног *-аго*, односно *-яго*, има завршетке *-ога* и *-ягъ* из народног језика: до дѣветога часа 51', слоушанѣтъ гѣса моиѣгъ 186. Ти случајни примери придевске и заменичке промене нису забележени у Мирослављевом и Вукановом јеванђељу.

Више појава има обележја оних јужнословенских (македонских или бугарских) говора који су јаче или слабије утицали на старословенске предлошке текста у Рх. Неки облици са тим појавама током развоја црквенословенске писмености стекли су књишки карактер.

6. На месту старословенских полугласника у јаком положају ређе се јављају *о* (< њ) и *ѣ* (< њ): ко (предлог) 4', золь 6', сонлицѣ 7 (али и сѣнлицѣ-б), дождъ 8' (али и дѣждъ 11'), сотникъ 12, цѣковъ 36, вонъже 44', врьтопъ 184; правѣдѣнь 2, шѣдъ 67, скръжетъ 12', шѣдъше 13', пѣтелъ 83 и др. Сразмерно уједначена фреквентност између облика са *о* и *ѣ* упућује на глагољске предлошке са македонским језичким особинама, али број примера ни близу није толики колики је у Маријином јеванђељу и још неким текстовима старословенског канона, а поготову није као у другом делу Вукановог јеванђеља.¹¹ При њиховом сразмерно ређем јављању не може се искључити ни утицај руских узорака, који су, као што ће се видети, у неким сегментима текста доста бројно потврђени.

У неколико примера уочава се и писање *ь* на месту етимолошког *ѣ*: назарѣта 36, дѣлатѣ 37, тѣкожъ 45, тѣкъможъ 57 и др. Овамо спада и облик *ижъ*, који је забележен и у Хиландарском типикју.¹² Особина је већ карактеристична за ретке случајеве старословенских споменика.¹³

7. Губљење епентетског *л* је спорадично потврђено у Рх. Најчешће је у речи *кораѣв* 6, 13 и др. (чешће *кораѣл*- 12 и др.), али и *пристоѣпъ* 52', *пристоѣпъши* 53 и др. Исти облици са више других примера потврђени су у старословенским јеванђељима, као и другим канонским текстовима и настали су под утицајем одговарајућих народних говора.¹⁴ Неки примери показују, вероватно, писаревом руком натписано епентетско *л*, слично као што је то у другом делу Вукановог јеванђеља, што би значило да је ова појава у оба старосрпска споменика већ ишчезавала.¹⁵

8. Архаичну старословенску црту, која такође има говорну основу, представљају облици двосложног личног имена *Лазо*; *Лаза* (ген. јед.) 175, 176. Поред тог облика јавља се и *Лазаръ* (нпр. 173 и др.). Двосложни облици личних мушких имена на *-о* нису сачувани у јеванђељима старословенског канона, али је један пример потврђен у Синајском

¹⁰ Ј. Врана, *н. д.*, 60.

¹¹ С. Куљбакин, *н. д.*, 22—23; Ј. Врана, *н. д.*, 53.

¹² О облику *ижъ* у Хиландарском типикју видети: П. Ивић, *О језику у списима светога Сава*, Научни скуп Сава Немањић — Свети Сава, Београд 1979, 171. Исти облик је регистрован у речнику И. И. Срезневског (*Материалы для словаря древнерусскаго языка*, I, (Graz 1955 / фототипско издање првог издања: Санктпетербург 1893/).

¹³ С. Николић, *н. д.*, 47.

¹⁴ С. Куљбакин, *н. д.*, 55—57.

¹⁵ Ј. Врана, *н. д.*, 51.

псалтиру.¹⁶ С разлогом треба претпоставити да су актуелна имена некада била и у саставу изражајног система старословенских јеванђеља и да се каснији одраз таквог стања јавља на појединим местима Рх.

9. Рускословенизми у јотационом систему Рх. Јотациони систем, а нарочито означавање 'а после палаталних и депалатализованих сугласника показује прилична варирања у појединим деловима текста, због примењивања разних ортографских узуса, односно због мешања тих узуса у истом делу текста. Један сегмент има изразитија обележја архаичније глагољске правописне традиције (на почетку слога; њ, ђ; њ, ѓ; ю), иза палаталних и депалатализованих (л, н, р, с): ђ, ѓ; ю, као и чю, чоу; штю; жү, жоу и сл.), остали сегменти показују варијанте млађе ћирилске ортографске традиције (на почетку слога: њ, ретко ђ; ѓ, ретко ѓ; ю, иза палаталних и депалатализованих: љ, ређе а, ретко ђ, изузетно њ; ѓ; ю, као и чю, штю, штоу; жү, жоу и ждоу и сл.).¹⁷

Посебну пажњу обраћамо на обележавање 'а иза палаталних и депалатализованих сугласника. По тој појави у тексту се уочава раслојавање, које се показује у појединим условно издвојеним секцијама;¹⁸ 1. На почетних петнаестак листова 'а је означено са љ (4—9'), ређе са а (6—14') и ђ (9'—13'), а изузетно са њ (5', 11'), 2. На лл. 15—51 'а је означено само са ђ. 3. На лл. 51'—164 'а је означено са љ, а, ђ, изузетно са њ (2 x 51'). 4. Од л. 164 до краја текста 'а је означено са а и ђ.

Најстарији слој који се одликује доследним примењивањем правописне особине из архаичних глагољских споменика (ђ) показан је у секцији 2, и слаже се са стањем исте појаве у основном тексту Мирослављевог јеванђеља.¹⁹ На млађој, ћирилској, ортографској традицији је заснована актуелна црта у секцији 4, где се откривају особине „ранијег рашког” или „прелазног ћирилског” правописа (а, ђ) које се мање или више доследно показују у другом делу Вукановог јеванђеља и у другим споменицима ране старосрпске писмености.²⁰ У секцијама 1 и 3 наведени ранији рашки узус допуњује се честим рускословенским љ и сасвим спорадичном лигатуром њ. О јужнословенском, односно руском пореклу њ, као и а (секције 1, 3 и 4) различита су мишљења.²¹ Пажње је вредно да се лигатура њ јавља само у оним секцијама у којима се пише и љ.

Да су на основу означавања 'а издвојене секције поузданији показатељи различитих редакцијских захвата у тексту Рх, види се из њиховог

¹⁶ О наведеним облицима имена видети Р. Јовићевић, *Лична имена у старословенском језику*, Београд 1992, 91—92, 148—152; исти аутор, *О именима*, Београд 1995, 8—15.

¹⁷ Основне тежње у јотационом систему Рх концизно су представљене у већ наведеном раду М. Пешикана и Г. Јовановић (*н. д.*, 24—25).

¹⁸ Секције је понекад тешко разграничити и због тога што се не јављају увек релевантне потврде на оним местима где би требало да је разграничење.

¹⁹ Ј. Врана, *н. д.*, 28.

²⁰ Ј. Врана, *н. д.*, 35—36. Назив *ранији рашки правопис* користи се у раду П. Ивића и В. Јерковић (*н. д.*, 210—211), а назив „прелазна ћирилска ортографија” за одређени тип старосрпског правописа употребљава се у раду М. Пешикана (*О ортографским видовима српске редакције*, Научни скуп слависта у Вукове дане, 14, Београд 1984, 45—51).

²¹ О. Недељковић, *Вуканово јеванђеље и проблем јуног айракоса*, Slovo, 18—19, Zagreb 1969, 83—84.

поприличног подударања са секцијама које су показане на основу лексичко-текстолошке анализе споменика.²² Важнија разлика се јавља на почетних петнаест листова где означавање 'а има и најмлађа обележја, а лексика и текст остају архаични.

Знак њ у млађим секцијама Рх начелно се јавља за 'а на месту старословенског ња иза палатала и депалатализованих и по томе се разликује од других старосрпских споменика у којима се такође користи тај знак.²³ Примери: земля 5', тла 9', хорлахоу 51', молахоу 61, истрѣлаѣ 66', дѣла 100, ѡдстаѡлають 105'; възрашаѣ 4', съблажняютъ се 59', изгонахоу 63', понавицю 85, авиана 88, въшьнаго 90', гѣл 92; назаранин 4, мора 60', на вечерѡхъ 78, воура 107, твораши 100; всак- 93, 95, 115 и др. Уочљива је тежња да се њ користи само у том положају,²⁴ али се изузетно показују и друге позиције. Примери гора (парт. през.) 146' и кораѡла (ак. мн.) 161, који имају њ на месту некадашњег назала предњег реда, превиђени су приликом редиговања рускословенског предлошка у духу српкословенске ортографије и нису подлегли правилној промени рускословенског њ у српкословенско е (горе, кораѡе). На граfiјске русизме упућују и облици стѣклѡницамъ 66 и плациѡницю 82. То су именице изведене од градивних придева са рускословенским суфиксом -ѡн-, који одговара старословенском суфиксу -ѣн-.²⁵ Слово њ се ту не пише после палаталних ни депалатализованих. Исто тако је и у примеру галиѣѡа (ген. јед.) 4', 165', ѡа на месту старословенског ѡа (галиѡѡа) граfiјски русизам.

Малобројни су примери са ѡа за 'а после палаталних и депалатализованих: нефѡалиѡа 5', дивлахоу се 11', разариѡе 51', ипакѡла 51' и сл. Њихово писање наговештава почетке стварања нормиране рашке школе у доба св. Саве и касније, тим пре што је таква ретка употреба ѡа у истој позицији уочена и у текстовима који се приписују том великом просветитељу.²⁶ Она се јавља и у Глигоријевом алилујару Мирослављевог јеванђеља, а ретко и код четвртог писара Вукановог јеванђеља.²⁷ Оба писара имају русизме.

²² Према анализи аутора М. Пешикана и Г. Јовановић (н. д.) већи део Јеванђеља по Матеју представља конзервативнију секцију и преписан је са „кодекса који је по типу стајао веома близу најстаријем тетра-тексту“ (н. д., 26); од Мт 27, 38 (тј. од л. 51') почиње подмлађени део који је преписан са „кодекса, у којем је текст био резултат сложеније еволуције“ (н. д., 26), с тим да приближно од Јв 10 до 19, 24 (тј. лл. 171—187') опет се јавља у извесној мери конзервативнији део, али по неким лексичким својствима одступа од већ наведеног архаичнијег дела (н. д., 28).

²³ О значењу ѡ у Вукановом јеванђељу и Хиландарском типуку видети: Ј. Врана, н. д., 37; 40.

²⁴ За писање ѡ у Рх М. Пешикан и Г. Јовановић сматрају да није резултат преписивања са конкретног руског предлошка, већ је искоришћен „елеменат који се развио у руској редакцији да попуни једну празнину и отклони један системски недостатак у третирању јотације“ (н. д., 25).

²⁵ Б. А. Успенский, *История русского литературного языка* (XI—XVII вв.), [Универзитетска скрипта], Budapest 1988, 153.

²⁶ А. Белић, н. д., 236.

²⁷ С. Куљбакин, *Палеографска и језичка испитивања о Мирослављевом јеванђељу*, СКА, Посебна издања ЛП, Филозофски и филолошки списи, књига 13, Сремски Карловци 1925, 18; Ј. Врана, н. д., 31.

Усамљене су потврде за писање *ѣ* иза консонаната: *ѣлаѣоу* 91, *ѣслаѣ* 167.²⁸

Ретки облици искрњеног *ѣ* (поред *искрњѣно* 33, *ближњено* 77 и *ближњено* 77') и *самарѣнѣ* (ген. мн.) 15 (поред *самарѣнинѣ* 129, *назаранинѣ* 55 и *самаранинѣ* 114) настају уопштавањем промене *ѣ* у *ѣ* или *ѣ* у *ѣ*. Писање *ѣ* на етимолошком месту *ѣ* више пута је потврђено у тексту и могло је настати поводом рускословенског или српскословенског редиговања текста Рх. Друга претпостављена промена је у духу српске редакције.

10. Облици имперфекта са наставком *-тъ* у трећем лицу множине. Та ређа појава се уочава у оним деловима текста где *ѣ* означава *'а*. Примери: *оугнѣтаѣоутъ* 61', *молаѣоутъ* 65', *прѣѣѣѣоутъ* 131, *молаѣоутъ* 156 и др. У рускословенском, за разлику од старословенског и српскословенског, на крају облика за треће лице једине и множине имперфекта може се појавити секундарни наставак *-тъ*, који је потврђен већ у најстаријим рускословенским јеванђељским текстовима.²⁹ Тај русизам је забележен и у неким ранијим српскословенским споменицима, као што је текст старца Симеона у Вукановом јеванђељу и Иловичка крмчија.³⁰

Већина представљених ортографских и језичких особина (1, 2, 3, 6, 7, 8), која нема системски карактер у српскословенском језичком изражавању, потврђена је у канонским старословенским споменицима, што исто сведочи о архаичности текста у Рх. Те особине нису биле системске ни у старословенском.

Од најстаријих српских јеванђеља, по испитаним цртама, Рх је близак другом делу Вукановог јеванђеља, а извесне подударности се показују и са текстом четвртог писара у првом делу истог јеванђеља. Међутим, мања фреквентност упоређених појава у Рх упућује на већи степен нормираности, то јест на нешто млађе стање у другој четвртини XIII века од онога које је заступљено у Вукановом јеванђељу почетком истог века.

По неким особинама, нарочито оним спорадичним које настају под утицајем српског народног језика, Рх стиче обележја „Савине епохе”.³¹ Оне су, међутим, знатно ређе него у неким другим споменицима те епохе, што такође показује појачану тежњу ка нормираности и све већем поштовању недодирљивости јеванђељског текста. За развој писмености у доба светог Саве најстарије српско четворојеванђеље везује се и по бројнијим примерима рускословенизама, чији највећи део служи за допуњавање јотационог система.

Начин означавања *'а* у појединим секцијама текста и поређење тог начина са раније утврђеним лексичко-текстолошким особинама у истим секцијама имплицирају одређене поступке у стварању, односно редиговању текста. На основу тога оцртавају се контуре три ранија предлошка,

²⁸ На такву појаву у Иловичкој крмчији пажњу скреће А. Белић (*н. д.*, 258). Као једно од могућих објашњења за облик *ѣла-* наводимо да, према Успенском, старословенском *-ѣа-* у имперфекту одговара рускословенско *-ѣа-*, односно *-ѣа-*, иако су несажети облици имперфекта били ређи у старијим руским споменицима (*н. д.*, 152–153).

²⁹ Б. А. Успенский, *н. д.*, 150–151.

³⁰ Ј. Врана, *н. д.*, 70; А. Белић, *н. д.*, 256.

³¹ А. Белић, *н. д.*, 269.

од којих је барем један морао бити прапредложак, као и једног који је засигурно био непосредни узор тексту Рх.

Јасно се показује некадашњи глагољски предлошак у оном делу Јеванђеља по Матеју где је текст и по одговарајућој правописној особини и лексичко-текстолошким карактеристикама најархаичнији. У преосталом делу споменика преовлађује утицај старијег ћирилског правописа. Њиме је захваћено и почетних петнаестак листова Јеванђеља по Матеју, где лексичко-текстолошке особине остају најархаичније, али је релевантна правописна особина млађа, што указује на то да су два предлошка са временском разликом утицала на стварање текста. Црте трећег, још млађег предлошка јављају се претежно у истим деловима споменика где и старије ћирилске ортографске особине другог предлошка. У том погледу изузетак је део текста при крају Јеванђеља по Јовану у којем је утицај само другог предлошка, а лексичко-текстолошке карактеристике су архаичне, али се не слажу са онима у Јеванђељу по Матеју. Анализиране особине (9, 10) потврђују да је трећи текст морао бити руске редакције. Утицај тог рускословенског предлошка је прецизним редиговањем сведен на мање или више неопходну меру за допуну недостатака српско-словенског јотационог система у Рх. Током ажурног посрбљавања текста, међутим, превиђено је неколико случајева који откривају некадашњи конкретни рускословенски предлошак. Истовремено, интегрални и претежно стабилизовани језички и ортографски систем у Рх упућује на то да је најмлађи и непосредни предлошак био српскословенски.

Сазнања о неким од анализираних, али и других неанализираних ортографско-језичких особина, као и о предлошцима Рх, сигурно ће се проширити када се његово место у развоју црквенословенског јеванђељског текста буде прецизније одредило.

Београд